

ενσωμάτωση της αλήθειας με την τέχνη. Η δημιουργικότητα και ο ανθρωπισμός παραμερίστηκαν από την ανάγκη μιας ανεξάρτητης αισθητικής θεωρίας.

Όταν όλη η θεωρητική γνώση θα εξετάζεται ως μια επιμέρους τεχνική, όταν θα θεωρείται πως η φύση επεξεργάζεται το νόημα όπως και η τέχνη, σε μια διαδικασία στιγμιαίας και παροδικής αποκάλυψης, τότε το δεδομένο θα είναι πια η ενόρασή μας σ' ένα πλουσιότερο εαυτό και κόσμο. Όπως έχουν τα πράγματα όμως, η τέχνη, ακόμη και η τραγική τέχνη, ακόμη και με την έννοια της αποκάλυψης ενός περιεχομένου ξένου σε μας, παραμένει για τον κόσμο μας μια εφήμερη εμπειρία, αποτελεί ζωή θεωρούμενη από απόσταση. Είναι συνεπώς σύμβολο αποξένωσής μας από τη φύση.

Η άποψη του Γεωργόπουλου για την τραγική τέχνη εφαρμόζεται πλήρως στο έργο του Melville *Moby Dick*. Θα μπορούσα να την περιορίσω ώστε να εφαρμόζεται εξίσου καλά και στην απλούστερη τραγωδία του Melville *Billy Budd*. Σ' αυτό το έργο η σεμνή, φυσική αθωότητα, η ομορφιά και η ακεραιότητα του Billy Budd θυσιάζεται από τον Captain Vere με λογικό, ορθό, και αληθοφανή τρόπο. Αυτή η τραγωδία προκύπτει κάθε φορά που η αλήθεια υποτάσσεται στους λογικούς κανόνες και όχι στην ορφανεμένη, περιστασιακή εμφάνιση της κληρονομημένης μας ενόρασης. Πρόκειται για μια συνεχιζόμενη τραγωδία του κόσμου μας. Ο Γεωργόπουλος, μέσα από τη μελέτη της τραγωδίας, έκανε το πρώτο βήμα προς την αναγνώρισή της, ανοίγοντας ένα καινούργιο δρόμο στην κατανόηση της τέχνης.

(Μετάφραση στην ελληνική του πρωτότυπου αγγλικού κειμένου έγινε από την Αργυρή Αρφάνη).

DALE WILD EVANS
PROFESSOR OF PHILOSOPHY
SLIPPERY ROCK UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA

Γ. Τζαβάρα, *Ο καντιανός χρόνος κατά τον Χάιντεγκερ*, Δωδώνη, 1989, σ. 101.

Α. Στο βιβλίο-εργασία «Ο Καντιανός χρόνος κατά τον Χάιντεγκερ» ο κ. Τζαβάρας παρουσιάζει την κριτική του Χάιντεγκερ στην καντιανή ερμηνεία του χρόνου, βασιζόμενος όχι μόνο στο κείμενο «Ο Καντ και το πρόβλημα της Μεταφυσικής», αλλά και στις παραδόσεις του Χάιντεγκερ κατά τα χρόνια 1925-28.*

Πρόκειται για πρόβλημα που εξετάζεται συχνά. Συχνές είναι και οι κριτικές εκείνες που καταδικάζουν με σφοδρότητα το Χάιντεγκεριανό εγχείρημα: «ο Χάιντεγκερ δε μιλά σα σχολιαστής αλλά σα σφετεριστής»¹, «θέλει εμφανώς να κάνει τον Καντ μάρτυρα για τον ίδιο»².

Η παρούσα όμως εργασία μας δίνει μια πιο συνετή και ακριβοδίκαιη εικόνα. Επισημαίνει βέβαια τις θεμελιακές και ασυμβίβαστες αντιθέσεις των δύο φιλοσοφικών θεωριών (σ. 86-92)· παράλληλα όμως παρουσιάζει την ιδιαίτερη «ερμηνευτική» του Χάιντεγκερ: σύμφωνα μ' αυτή η «ερμηνεία πρέπει να χρησιμοποιήσει μοιραία βία» (ΚκΜ). Ο κ. Τζαβάρας σημειώνει εύστοχα: «η βιαιότητα αυτού του είδους δε μπορεί κατά το Χάιντεγκερ να θεωρηθεί αυθαιρεσία» (σ. 15).

Ἄλλωστε ἤδη το «Εἶναι και Χρόνος» εἶχε προετοιμάσει το ἔδαφος: «το θέμα της ιστοριολογίας δεν εἶναι ... εκείνο που συνέβη απλῶς εφάπαξ ..., ἀλλὰ ἡ γεγονικά ως ὑπαρξή υπάρξασα δυνατότητα» (ΕκΧ. σ. 395)³. Δεν πρέπει ἐπίσης να παραβλέψουμε το γεγονός ὅτι ο ἴδιος ο Χάιντεγгер συχνά υπογραμμίζει τη διαφορά ἀνάμεσα στην «Ορθόδοξη» ἀποψη του Καντ και τη δική του βίαια ἐρμηνεία⁴.

Β. Θα επιχειρήσω να φωτίσω ἐδῶ μόνο ἓνα σημεῖο της ὅλης προβληματικῆς του παρόντος βιβλίου, σημεῖο βέβαια κεντρικό: το πρόβλημα του αυτο-ἐπηρεασμοῦ του χρόνου (σ. 43-61, κεφάλαιο δεύτερο).

Ας παρακολουθήσουμε το συλλογισμό που οδηγεί στη θεωρία του αυτοἐπηρεασμοῦ: α. ο ορίζοντας της δυνατότητας του νου να πάει «προς τα ὄντα», δηλαδή ο ορίζοντας της αντικειμενικότητας πρέπει να γίνει αὐτός ο ἴδιος ἐποπτεύσιμος (ΚκΜ, § 19). Πρόκειται για τη διευκρίνιση του Χάιντεγгер ὅτι και ἡ καθαρὴ ἐποπτεία δεν εἶναι «τυφλή». Συνεπάγεται και την a priori δυνατότητα ενός πριν —ἀπό— την ἐποπτεία ἀντικειμένου (Φ.Ε.Κ., σ. 347).

β. αὐτό που ἀντικρύζεται ἀπὸ την καθαρὴ ἐποπτεία δεν εἶναι ἓνα ἀντικείμενο· καλύτερα: δεν πρόκειται για ἓνα θεματικό ἀντικείμενο. Ἀπ' αὐτὴν την ἀποψη εἶναι ἓνα «μηδέν». (ΚκΜ, § 25 & 28). Αὐτό το ὄν ἀποτελεῖ ἓνα δημιουργημάτων της φαντασίας, της υπερβατολογικῆς δυνατότητας για την κατανόηση κάποιου ως ὄντος.

γ. αὐτό το ἀντι-κείμενο εἶναι ἡ παράσταση του «ἀντικειμένου ἐν γένει». Ἀφορὰ δε στη γενικὴ μορφή του χρόνου, ως δυνατότητας διαδοχῆς. Για να συναντήσει ἡ καθαρὴ ἐποπτεία τον ορίζοντα, ὅπου δύνανται να ἐμφανιστοῦν ἀντικείμενα, δε σχηματίζει μπροστά της παρά το «σχέδιο» του χρόνου. Ο χρόνος βέβαια δεν εἶναι ἓνα ἀντικείμενο· συνιστά την a priori δυνατότητα ενός ἀντι-κειμένου, δηλαδή τελικά της ἴδιας της ἀντικειμενικότητας. Αὐτό θέλει να δείξει ο Χάιντεγгер μέσα ἀπὸ την παρουσίαση της τριπλῆς μορφῆς της φαντασίας. Ἀν και ἡ δυνατότητα της ἀντίληψης και αὐτὴ της ἀναπαράστασης και τέλος εκείνη της συνθετικῆς κατάληψης ἔχουν τη ρίζα τους στο χρόνο, τότε οποιαδήποτε προσπάθεια του Εγὼ να παραστήσει ἓνα ἀντικείμενο συναντᾷ το Χρόνο.

— Κάνοντας ἐδῶ μια παρένθεση πρέπει να ἀναφερθούμε στην «κατάληψη». Το πρόβλημα της σχέσης της με το χρόνο εἶναι καίριο και ἡ ἐπέμβαση του Χάιντεγгер «δραστηρικῆ». Ἡ σύνδεσή της με το μέλλον εἶναι φανερά ἔξω ἀπὸ τις προθέσεις του Καντ, ὅπως και ο ἴδιος ο Χάιντεγгер ἀναγνωρίζει. Ἐπισημαίνω πάντως ὅτι πρέπει να ἐξετάζεται παράλληλα και το θέμα της ἀ' ἀναλογίας: ἐκεῖ που ο Καντ μιλά για τη μονιμότητα του Χρόνου, ο «ἐρμηνευτὴς του» μιλά για το μέλλον. Και οἱ δύο ωστόσο προσπαθοῦν να κατακτήσουν το αὐτό πράγμα: την ολότητα του Χρόνου⁵. Ο κ. Τζαβάρας πράγματι ἀνακαλύπτει ἐδῶ (σ. 64κ.ε.) ἓνα χώρο μελέτης και παρατηρήσεων.

δ. ἡ συνάντηση κάτινος μέσα στην καθαρὴ ἐποπτεία, εἶναι ἡ πρωταρχικὴ ἐννοια της «ἀντίστασης» ενός ὄντος ἀπέναντι στο εγὼ. Και αφοῦ αὐτό το ὄν προέρχεται ἀπὸ το ἴδιο το εγὼ (τη φαντασία), ἀναφερόμαστε σε μια «ἀντίσταση που κατοικεῖ μέσα στο υποκείμενο» (Φ.Ε.Κ. σ. 370). Ο χρόνος ἀποτελεῖ την a priori «ἀντίσταση» στο υποκείμενο· ἀλλὰ ἀντίσταση δε σημαίνει παρά την καθαρὴ μορφή της δυνατότητας του Εγὼ να συναντήσει ἓνα ἀντικείμενο (τελικά και της ἴδιας της υπερβατικότητας του υποκειμένου).

ε. μ' αὐτὴ ἀκριβῶς την προβληματικὴ ἀναγόμεστε στη διατύπωση πως ο χρόνος δηλώνει τον «καθαρό αυτο-ἐπηρεασμό». «Αυτενέργεια και αυτοπάθεια» (στο κείμενο του κ. Τζαβάρα, σ. 55), ο χρόνος ως καθαρὴ παράσταση του ὄντος ἐν γένει και ως

καθαρή εποπτεία, ο χρόνος ως αυτο-επηρεασμός.

στ. τέλος ο Χάιντεγγερ θα δείξει την ταύτιση του χρόνου με την ουσία του ίδιου του Εγώ: της ύπαρξης που καθορίζεται από την έννοια της υπερβατικότητας, της δυνατότητας του Εγώ να συναντήσει έναν κόσμο, να υπάρξει σ' έναν κόσμο. Αυτό το θέμα, όπως σημειώνει και ο κ. Τζαβάρας (σ. 58), εξετάζεται διεξοδικά στο κείμενο «θεμελιώδη προβλήματα της Φαινομενολογίας» και ειδικότερα στο τελευταίο μέρος του.

Βέβαια, όπως παραδέχεται και ο Χάιντεγγερ (Φ.Ε.Κ., σ. 393-4), ο ίδιος ο Καντ δεν συνέδεσε το χρόνο άρρηκτα με το υποκείμενο, παρά «τοποθέτησε απλώς το ένα δίπλα στο άλλο». Ενώ το «Είναι και Χρόνος» βρίσκει την ενότητά τους στην έννοια του Dasein.

Γ. Ο κ. Τζαβάρας θέτει στο τέλος του βιβλίου του το ερώτημα, αν τελικά ο Χάιντεγγερ «επιτυγχάνει αυτο πράγματι που αναζητεί στον Καντ, μια αρχέγονη ενότητα του εαυτού με το Είναι μέσα στον ορίζοντα του χρόνου» (σ. 89). Η απάντηση είναι αρνητική: υπάρχουν ανυπέρβλητες αντιθέσεις. Ο Καντ είναι δεισιπτός, ο Χάιντεγγερ θέλει να είναι μονιστής (σ. 90). Ο πρώτος ενδιαφέρεται για τη συγκρότηση της αντικειμενικότητας, ενώ ο δεύτερος γι' αυτήν της υποκειμενικότητας (σ. 91).

Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι αποκλείεται η ύπαρξη μιας συγγένειας ανάμεσα στους όρους της Φαινομενολογίας και της Υπερβατικής Φιλοσοφίας. Αντιθέτως θα ήταν άξια μελέτης η σχέση ανάμεσα σε όρους του Καντ, του Χούσσερλ και του Χάιντεγγερ, όπως Χρόνος, Υπερβατικότητα, Φαντασία.

Ανοικτό επίσης παραμένει το θέμα αν ο ίδιος ο Χάιντεγγερ πέτυχε την πολυπόθητη ενότητα του Εγώ με το Χρόνο και τελικά το Είναι.

Δ. Νομίζω όμως πως εδώ βρίσκεται και μια από τις αρετές του βιβλίου του κ. Τζαβάρα: προσηλώνεται στο θέμα του με ακρίβεια και επιστημονικότητα. Αναγνωρίζει τα προβλήματα και τα μελετά όσο αυτό απαιτείται από το κυρίως θέμα της εργασίας του. Άλλωστε η πρόθεση του κ. Τζαβάρα είναι να εξετάσει μόνο μια πλευρά της θεωρίας του Χρόνου του Χάιντεγγερ, όπως δηλώνει και στο εξώφυλλο του βιβλίου. Και τηρεί αυτή του την πρόθεση με επιστημονική συνέπεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Kant et le problème de la métaphysique, tr. De Waelhens-Biemel, Gallimard, 1953, (KkM)
Les problèmes fondamentaux de la phénoménologie, tr. Courtine, Gallimard, 1985.
Interprétation phénoménologique de la Critique de la raison pure, tr. Martineau, Gallimard, 1985 (Φ.Ε.Κ.)

Logik. Die Frage nach der Wahrheit., Frankfurt, 1976.

1. Vleeschauer, "Etudes Kantienues contemporaines," Kant — Studien, 54, p. 91.
2. Cassirer, Kant and the problem of metaphysics, in Gram: Disputed Questions, Chicago, 1967, p. 149.
3. «Είναι και Χρόνος», μετ. Τζαβάρας, Δωδώνη, 1985 (σ. 647). Παρόμοια σε βάθος ερμηνεία, δεξ: Declève, Heidegger et Kant, La Haye, 1970, (σ. 112κ.ε.).
4. Βλ. «Φ.Ε.Κ.», όπου πολύ εμφανέστερα απ' ότι στο «Κ.κ.Μ» δείχνεται αυτή η διαφορά: σ. 152, «ο Καντ δε μας δίνει παρά πρώτες επισημάνσεις» και σ. 368, όπου χωρίζει σ' ένα πίνακα τη θέση του Καντ από τη δική του ερμηνεία, όσον αφορά στις τρεις συνθέσεις της υπερβατολογικής φαντασίας. Σε τελευταία ανάλυση αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι παρά ο δρόμος προς το Είναι και την επαναθεμελίωση της Μεταφυσικής.

5. Για την ανάλυση της χρονικής ολότητας στον Καντ, βλ. Walsh, Kant on the perception of time, in Beck, Kant studies today, 160-181.

ΚΟΝΤΟΣ ΠΑΥΛΟΣ
ΑΘΗΝΑ

G. Vesey (editor), *The Philosophy in Christianity*, Cambridge University Press, 1989, σελ. 244.

Η έκδοση αυτή του Cambridge είναι μια συλλογή διαλέξεων με τη μορφή μελετών, οι οποίες αφορούν στην επίδραση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας επί της χριστιανικής σκέψεως και στην επίδραση της χριστιανικής φιλοσοφικής σκέψεως επί της νεώτερης φιλοσοφίας.

Γενικώς πρέπει να παρατηρηθεί πως οι μελετητές έχουν αμέσως ή εμμέσως δεχθεί την επίδραση της δυτικής σκέψεως υπό την οποία εξετάζονται πολλά ζητήματα ηθικής, συγκριτικής φιλοσοφίας, θεολογίας, σχέσεων της χριστιανικής και αραβικής διανοήσεως.

Αναλυτικότερα, και σύμφωνα με τη θεματική κατάταξη του εκδότη G. Vesey, αναπτύσσονται θέματα σχετικά με την Τριάδα και την Ενσάρκωση: J. Dillon "Logos and Trinity: Patterns of Platonist Influence on Early Christianity" σσ. 1-13, N. Kretzmann, "Reason in Mystery" σσ. 15-39, M. Wiles "The Philosophy in Christianity: Arius and Athanasius" σσ. 41-52, R. Swinburne "Could God Become Man?" σσ. 53-70. Ακολουθούν θέματα σχετικά με τον Θεό και τη Δημιουργία του: Chr. Stead "Augustine's Philosophy of Being" σσ. 71-84, G.O'Daly "Predestination and Freedom in Augustine's Ethics" σσ. 85-97, K. Ward "God as Creator" σσ. 99-118, J.R. Lucas "Foreknowledge and the Vulnerability of God", σσ. 119-128.

Αναπτύσσονται εν συνεχεία θέματα σχετικά με την προσέγγιση του Θεού εκ μέρους του ανθρώπου: A.H. Armstrong "On Not Knowing Too Much About God" σσ. 129-145, G. Jantzen "When Two Are to Become One: Mysticism and Monism" σσ. 147-166, E. Stump "Faith and Goodness" σσ. 167-191, St. Sutherland "More" σσ. 193-206.

Υπάρχουν, τέλος, θέματα που αφορούν στη φιλοσοφία, στη θρησκεία και στην αλήθεια: St. Brown "Christian Averroism, Fideism and the "Two-fold Truth" σσ. 207-223, R. Bambrough "Does Philosophy «Leave Everything as it is»? Even Theology?" σσ. 225-236.

Ας προστεθεί ότι σημαντική είναι η πλαισίωση του τόμου με πίνακα χρονολογικό από τον Ηράκλειτο ως τον G. Marcel σσ. 237-238, με πίνακα ονομάτων σσ. 239-242 και με πίνακα όρων σσ. 243-244.

Θα παρατηρήσουμε ότι η συλλογή είναι ιδιαιτέρως σημαντική για τη μελέτη των σχέσεων φιλοσοφίας και χριστιανισμού.

Δ.Β. ΜΠΑΛΤΑΣ
ΑΘΗΝΑ